

CLARE ET DISTINCTE

Ritoók Zsigmond

az MTA r. tagja, egy. tanár (ELTE)

Sextus Empiricus, az ún. empirikus orvosi iskola egy kései képviselője a Kr. u. 2. sz. végén a filozófiai szkepszis álláspontjáról bírálta kora általános műveltségének elemeit és mindegyikről azt igyekezett kimutatni, mennyire bizonytalan elméleti alapokon nyugszik, elannyira, hogy tudományként valójában nem is létezik. Sextus a grammatikusok tudományát bírálva egyebek közt a következőket mondja:

„Sok minden más miatt is érdemes tüzetesebben megvizsgálni a grammatika tudományát, leginkább azonban azért, mert a grammatikusok kérkednek tudományukkal és nagyra vannak vele, viszont azokat, akik más tudományokkal ékeskednek, állandóan lerohanják mint olyanokat, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy mi a közgörög nyelvhasználat, továbbá azért is, mert ha vizsgálódásaikban sarokba szorítják őket, nem találnak más menedéket, mint azt, hogy piszkálódjanak azokkal, akik velük vitatkoznak, vagy azt, hogy csupa hibás szóváltás és hibás mondat szerkesztés, amit azok mondanak. Nem utolsó sorban bátorít az is, ha látjuk, hogy a grammatikusok, akik szinte két szót sem tudnak helyesen mondani, a régiek közül azokra, akik a helyes nyelvhasználatban, vagyis a görögösségben a legnagyobbak voltak, Thukydidesre, Platónra, Démosthenésre, azt bizonyítják rá, hogy barbárul beszéltek.” (Adv. math. 98.)

Mondhatok-e ezek után valamit én, a grammatikus, empirikus szaktudósoknak, szakíróknak, s nem kell-e inkább attól félnem, hogy hasonló megjegyzéseket vonok fejemre? Ezt nem valami kötelező szerénykedés mondatja velem. Nemcsak azért, mert ha valaki egy modern irodalomtudo-

mányi vagy nyelvtudományi munkát vesz kezébe, ma is támadhat az az érzése, hogy bár a mondatok magyar mondatoknak látszanak, mégsem lehet azokat megérteni, hanem egy másik, mélyebben fekvő ok miatt.

Az ókori szónoklattanban a „beszéd erényei” közt első helyen a „görögösséget”, ill. a „latinosságot” jelölték meg, ahogyan mi „magyarosságot” mondunk, vagy általánosabban nyelvhelyességről beszélünk. Sextus is erről beszél, és összhangban az általános ókori felfogással, ennek két elemét említi: a helyes szóválasztást, ill. az ez ellen való vétiséget (ez utóbbit nevezték *barbarizmus*-nak) és a helyes mondat szerkesztést, ill. az ellen való vétiséget (ezt nevezték *solecismus*-nak).

Itt azonban mindjárt egy nagy nehézséggel kerülünk szembe: mi dönti el, hogy mi magyaros, mi a helyes nyelvhasználat, szaknyelven szólva: mi a nyelvi norma? A kérdést elmélyülten, bár nem egészen könnyen érthetően tárgyalja Tolcsvai Nagy Gábor könyve: A nyelvi norma (Bp. 1998. Nyt. Ért. 144.) Én természetesen nem mehetek olyan mélyre, mint ő. Általában tekintélyekre szokás hivatkozni, így volt ez már az ókorban is. Volt a késő hellenisztikus korban olyan irányzat, amely csak a klasszikus kor attikai íróinak nyelvhasználatát ismerte el helyesnek, és – mint Sextus szövegéből is kitetszik – voltak, akik a hellenisztikus kor közgörög (koiné) nyelvhasználatát tartották mérvadónak, és ebből a kiindulásból bírálták a klasszikusokat. A magyarban sincs másképp: hivatkozni szokás a nagy írókra, a népnyelvre, a köznyelvre stb. Mindegyikkel kapcsolatban merülnek fel kérdések. Ezeket megint nem

akarom boncolgatni. A problémák gyökere abban ragadható meg – s ez a mélyebben fekvő ok –, hogy mindegyik értékelő, minden értékelés bizonyos szubjektivitást rejt magában, a vizsgálódó személy szubjektív értékválasztását. A modern nyelvtudomány ebből a csapdából úgy kíván kihátrálni, hogy a nyelvtudomány feladatát a nyelvi jelenségek és tények rögzítésében és rendszerezésében látja, anélkül, hogy azokat értékelné. Valahogy úgy, ahogy a növényrendszertan sem tesz értékbeli különbséget a tarack, a búza, meg a fenyő közt. A nyelvtudomány egyfajta természettudomány, mondják megint (mert ezt már a 19. sz. közepén is mondták), de mindenesetre leíró, deskriptív, nem előíró, preskriptív tudomány.

A kérdés, a nyelvi norma kérdése mégsem zárható le ilyen egyszerűen. Igaz, a növényrendszertan számára közömbös, hogy valami zuzmó vagy fás növény, és egyikre sem mondhatjuk önmagában, hogy az „jó növény”, az emberi társadalom szempontjából azonban sajátágaik nem közömbösek: vannak, amelyek többé-kevésbé egyértelműen „jók”, mert az emberi élet szempontjából hasznosak, és vannak, amelyek többé-kevésbé egyértelműen „rosszak”, vagy mert közvetlenül károsak az emberre nézve, vagy mert közvetve, amennyiben a „jókat” károsítják.

A nyelv esetében hasonló a helyzet. A nyelvi tények önmagukban lehetnek érték szempontjából közömbösek, de a nyelv nem önmagában létezik, hanem emberi közösségek valamilyen célt szolgáló használatában, s ebből a szempontból a nyelvi tények már nem lehetnek közömbösek, hiszen vagy jól szolgálják a célt, vagy nem, s hogy mi szolgálja jól a célt, az érintkezést, az változó. A nyelv ugyanis jelrendszer, amely valahogyan a valóságot képezi le. Mindkettő változik: változik a valóság, és változik ezzel összefüggésben, de ettől függetlenül is, a *jelrendszer*.

Változik a jelrendszer, a nyelv, belső okokból, melyek közül a legfontosabb az egyszerűsödésre való törekvés. Így szorulnak a peremre bizonyos „rendhagyóságok”, a magyarban pl. a tárgyas ragozás feltételes mód többes első személyének ragja (-nók, -nők) vagy az ikes ragozás jelölése bizonyos esetekben, vagy a rendszerben különböző helyet elfoglaló, de rokon szerepkört betöltő alakok közül az egyik. Így tűnt el gyakorlatilag mára a magyarban az ún. félmúlt (vala, megevé). De eltűnhetnek jelenségek külső beavatkozásra, mint a „-tatik, -tetik a magyarban nem használtatik” elv nyomán, amelyet az iskola erőltetett, a szenvedő alak. Mondhatja-e valaki, hogy ez a mondat: „Olvasnók Homéroszt, ha értenők a nyelvet”, kevésbé jó, kevésbé felel meg a nyelvhelyességnek, kevésbé magyaros, mint ez: „Olvasnánk Homéroszt, ha értenénk a nyelvet”? Nyilvánvalóan nem, de a mai beszélők nyelvi normájának ugyancsak nyilvánvalóan az utóbbi felel meg (az előbbi esetleg nem is mindenki értené), a nyelvi egyszerűsödés irányában való haladás folytán. Ezzel elvész a nyelvi rendszer egy finom különbsége. Más jelent az: olvasnók Homéroszt – az egészet, vagy meghatározott művét, részét, mint ez: olvasnánk Homéroszt – valami közelebről meg nem határozott részét, viszont adva van egy stílárius megkülönböztető jegy: az „olvasnók”-féle alakokat nyilván csak emelkedett stílusban lehet használni, ill. használata a stílust emelkedetté teszi (vagy a beszélő konzervativizmusára vall).

Vannak a szókincsben más eredetű és más kérdéseket felvető változások. Két példát említek. Az „iromba” szó eredetileg „tarkát”, „pettyegettet” jelentett, s még az *Értelmező szótár* is ezt adja meg általánosan használt jelentésnek, mégis azt hiszem: ha az embereket megkérdezzük, tíz közül kilenc a hasonló hangzás miatt bizonyosan azt fogja mondani, hogy a szó jelentése „otromba”, amit az *Értelmező szótár* csak ritka jelen-

tésként tart nyilván. A másik példa hasonló. Az „ural” igét a magyar klasszikus irodalom és a népköltészet egyértelműleg „úrnak elismer” jelentésben használja. A 20. század elejétől ezt a jelentést fokozatosan kiszorítja egy másik, éppen ellenkező értelemben való használat: „uralkodni”, „úrnak lenni”, nyilván éppen az „uralkodni” igével való rokon hangzása nyomán. Mármost lehet azt mondani, hogy ez a magyar nyelvhasználattal nem egyező, (persze, a 20. században már nem tudnak magyarul – csak egyet nem lehet vagy legalább nem ajánlatos: figyelmen kívül hagyni a mai nyelvhasználatot, mert ez a félreértés veszélyével jár.

A nyelv azonban nemcsak belső okokból változik, hanem annak a változásnak következményeképpen is, amely abban a valóságban megy végbe, melyet mint jelrendszer leképez. Ezek a változások elsősorban a nyelv legmozgékonyabb elemében, a szókészletben mutatkoznak meg, akár mint valamely idegen nyelvből átvett kölcsönszavak („idegen szavak”), akár mint azok tükörfordításai, akár mint önálló alkotású szók. Hogy mikor melyiket választjuk, az attól függ, melyik esetében forog fenn kevésbé a félreértés vagy meg nem értés veszélye. Ha valaki a „korlátnok” szót hallja, valószínűleg a korlátoltság irányában keresi az értelmet, s nem a kancellárra gondol, holott pl. Kemény Zsigmond ebben az értelemben használja. Ha viszont a „fedezet” helyett „half”-ot mond, alkalmasint nem értik, miről beszél. A szűkségtelenül alkalmazott idegen szavak – tehát amelyeket nem azért alkalmazunk, mert nincs magyar megfelelőjük, hanem mert lusták vagyunk azt megkeresni, esetleg kitalálni – nem azért kellemetlenek vagy veszélyesek, mert „korlátolt puristák” annak tartják, hanem mert az érthetőséget veszélyeztetik.

A kérdéseket még lehetne folytatni a vélt és valódi idegenszerűségekkel a szószervezetek és a mondattani jelenségek vonatkozásában, ahol a kérdések és a válaszok sokkal

bonyolultabbak, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a nyelvhelyesség („magyarosság”) nem kezelhető elvont kategóriaként, hanem csak az érthetőség összefüggésében. Ha valamilyen kor vagy kör nyelvhasználatát akarnók mércévé tenni, megmerevítenők a nyelvet, s belőle előbb-utóbb holt nyelv válnék, melyet csak a beavatottak értenek. Ez történt a latinnal, legelkesebb ápolói, a humanisták buzgólkodása folytán, akik az ókori klasszikusok nyelvhasználatát tették meg kötelező mértéknek. Másfelől, ha kaput tárunk minden egyéni önkény előtt, ez megint szétzilálja a társadalmi tudatban mégiscsak élő rendjét a nyelvnek, és megint érthetatlenné vagy csak valamely csoport számára érthetővé tenné a közléseket.

Ezzel elérkeztünk a *második* ókori stílus-erényhez, amelyet a görögök a világosság, a rómaiak talán még érzékletesebben az átlátszóság vagy átláthatóság szóval jelöltek. Az érthetőségnek azonban természetesen nemcsak a szavak és mondatok, hanem a szöveg egészének síkján, a szöveg gondolatmenetében, szerkezetében is érvényesülnie kell. Ebben a tekintetben a matematikai iskolázottság, azt hiszem, sokat segít, ha ezen nem képletek halmazát vagy azt értjük, amit Platón szatócs-matematikának nevezett: a szűk gyakorlati alkalmazhatóságot, hanem a matematikai gondolkodásmódot. Azt, hogy minden újabb állításnak, lépésnek az előzőből kell következnie; ha az egyes rész kérdések megoldására több módszer kínálkozik, a legegyszerűbbet kell választani, s ha új fogalmat („segédítélet”) vezetünk be, azt meg kell magyarázni. Így lesz gondolatmenetünk, állításunk bizonyítása amellet, hogy meggyőző, szép. Ezt fejezi ki a címül választott, egyébként nem ókori szabály: *Clare et distincte* – világosan és tagoltan.

Milyen veszélyek fenyegetnek itt? A sok közül csak kettőt említek. Az egyik, amit különösen nagy tudású, idős tudósok esetében

figyeltem meg: éppen mert sokat tudnak, mindenről sok minden jut eszükbe, s nincs erejük félretolni azt, ami nem tartozik szigorúan a tárgyhoz. A szellemi izmok meglazultak. Ennek folytán a gondolatmenet elveszti szikár célratörését, s a végén az ember esetleg úgy érzi: rengeteget tanult, de a sok fától nem látja egészen az erdőt. Holott éppen a nagy és alapos tudás teszi képessé birtokosát arra, hogy egyszerűen szóljon, hiszen olyan alaposan ismer minden részletet, hogy tudja, mi az a leglényegesebb, amit ki kell emelni. Tud a bonyolultról is egyszerűen beszélni. A másik mintegy az ellenkező véglet, amikor a szerző úgy ír, mintha az olvasó mindazt tudná, amit ő, s a bizonyításhoz elég csak utalni dolgokra. Ilyenkor a gondolatmenet megint homályos marad a beavatatlan előtt, vagy legfeljebb második olvasásra világosodik meg, amikor az olvasó már tudja, hova is akart a szerző kilyukadni.

Az eddig mondottakból következőleg az érthetőség sem mindentől független tényező, hanem csak a közlő és a befogadó viszonyában értelmezhető, vagyis megint egy viszonylagosság, megint egy természetüddős kedélyeket borzoló érték-kategória. Erről szól a *harmadik* stíluserevény. Eszerint a beszédnek illenie kell ahhoz, aki beszél, ahhoz, amiről beszél, és ahhoz, akiről beszél. Ezt a szempontrendszert a szónoki gyakorlat számára dolgozták ki, de hamarosan ez lett az irodalmi alkotások megítélésének alapja (ott az alkotásban szereplők „beszédére”, ill. beszédhelyzetére alkalmazva), de a modern kommunikációelméletnek is ez az alapja. Így talán szakírók számára sem egészen érdektelen. Mit jelenthet ez?

Jelenti azt, hogy amit írunk, méltó kell, hogy legyen hozzánk. Tudásunk, rangunk kötelez. Sosem mondhatjuk: ennek a közönségnek ennyi is elég, elég, ha „odakenek” valamit. Lehet, hogy a közönségnek elég, de magunknak nem lehet elég, ha keveseb-

bet adunk, mint amire képesek vagyunk. – Jelenti a tárgy iránti alázatot. Megismertem vagy éppen felismertem valamilyen igazságot, a világrendnek egy darabját, a történelmi folyamatok egy szakaszát, egy műalkotás belső szerkezetét, és most másokkal is közölni akarom. Attól, hogy miképp közlöm, függ, hogy mások mit fognak fel belőle, megnyilatkozik-e előttük valami az igazságból. Nem lehet ezt a feladatot félvállról venni, nem lehet nem szabatosan, félig-meddig közölni, hiszen nem én vagyok a fontos, hanem a közlendő. – És jelenti azt, hogy amit írunk-mondunk, megfeleljen a közönségnek, pontosabban az adott, a megcélzott közönségnek, érthető legyen a számára. Másképp kell vagy lehet írni egy szakfolyóiratban (bár a tudományok szakosodása mellett ott sem árt a „közérthetőség”), és másképp a szélesebb olvasóközönségnek. Hadd emeljem ki ebben az összefüggésben különös nyomatékkal a tankönyveket, kivált az iskolaiakat. Nem lehet jól tanulni az olyan tankönyvekből, amelyekben az egyes fejezetek felépítése nem szigorúan logikus, avagy új fogalmak jelennek meg megmagyarázatlanul. A közérthetőség nem elprimitívizálását jelenti az ismereteknek, nem „leguggolást”, hanem fokozott lényegre összpontosítást, világosságot, áttekinthetőséget, tagoltságot, magyarosságot (idegen szavak!).

De hát az érthetőség az egyetlen ismérv, amelynek alapján meghatározhatjuk, miképp kell írni? Még ha pontosítjuk is és hangsúlyozzuk is a félreérthetetlen egyértelműséget és tartalmi szabatoságot – nem kevés ez? Nyelvhelyességről tovább nem kell beszélnünk? Ez a nagy vitakérdés a társadalmi nyelvészet és a nyelv művelés között. A társadalmi nyelvészek azt mondják: a nyelv változik, a társadalmi használhatóságon kívül nincs más tárgyi ismertetőjel, aminek alapján meghatározhatjuk, hogy mi elfogadható, mi nem. A nyelv művelők azt mondják: a nyelv története folyamán mutatkoznak bizonyos

irányzatok, ezek figyelembevételével kell a változásokat kellő mederben tartani, s ami a nyelv régi fejlődési irányaival nem egyezik, azt kellő megfontolás alapján ki kell küszöbölni. Ha gazdagítja a nyelvet, maradjon, ha szegényíti, fel kell venni a harcot ellene.

Nem akarom a vitát eldönteni, nem is tudnám. Csak tovább lépek eggyel az ókori stíluserények sorolásában. A *negyedik* az ékesség. Értették ezen a jóhangzást, a szó- és gondolatalakzatokat. Hogy egy szakírónak feltétlenül ilyenekkel, alliterációkkal, chiasztikus vagy párhuzamos szóelhelyezésekkel, fokozásokkal, metaforákkal kell-e szövegét meghintenie, abban nem vagyok biztos. De hogy a szabatoság mellett a nyelv színességére, a stílus szépségére, gyönyörködtető voltára törekedni célszerű, mert a tartalom is jobban hat így, sőt kell is, mert az emberre mint emberre az ősemberi kortól kezdve, amikor tárgyaira teljesen szükségtelenül, teljesen „haszontalanul” valami kis mintát karcolt, jellemző volt az, hogy örömet lelte a szépségben, s hogy ezt az emberi jellemvonást a 21. században sem kell feladni, abban bizonyos vagyok. Szomorú lenne, ha a 21. század embere csak a hasznosság, a használhatóság alapján akarná berendezni életét.

Mármost azt, hogy mi szép, éppoly változó korok és körök szerint, mint az, hogy mi

helyes nyelvileg, és csakugyan nehéz olyan tárgyilagos fogódzókat találni, amelyek segítségével ezt személytől függetlenül meghatározhatnók. De minden tudatos író többé-kevésbé valamilyen stílus-mintát követ, persze mindegyik más-mást, aszerint, hogy mit tart szépnek, nyelvileg helyesnek. Jó ez, így lesz az írásbeliség sokszínű. Lehet követni a Magyar Narancsot és lehet követni, mondjuk Kosztolányit. Csak kötelezővé nem lehet tenni valamelyiket. Befolyásolni azonban lehet a nyelvhasználatot, és nem is eredménytelenül. A sportnyelv pl. a harmincas években megmagyarosodott, a -tatik, -tetik pedig kiveszett. Lehet befolyásolni, ha valamely csoport példát mutat és következetes marad esetleges gúnyolódásokkal, lekicsinyléssel szemben is.

A magyar nyelv sokféle tényező hatása alatt erjedő, forrongó korszakában van. Hogy mivé forrja ki magát, nem utolsó sorban függ éppen a szakíróktól. Miért? Mert – jó ez, vagy nem, más kérdés – a szakismeretek fontosságának növekedése folytán az emberek egy része, talán nem is kis része, több szakirodalmat olvas, mint szépirodalmat. Igen nagy a felelősség, amely a szakírókra nehezedik. „Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek, és áhítattal ejtsétek a szót” – mondta Reményik Sándor, és ez a figyelmeztetés az írásra is érvényes. Ma is.